

Osmanlı Maliyesinde Radikal Reformların Arkasındaki Maliye Nazırı: Agop Kazazyan Paşa (1886-1891)

Elif Yeşiltepe Turşucu* - Selma Yel**

Giriş

1838 senesinde defterdarlıkların kaldırılmasıyla Maliye Nezareti kurulmuş, ancak istenilen istikrarın sağlanamaması nedeniyle nezaret bir sene sonra kapatılarak yerine Hazine-i Mukataat Defterdarlığı ve Hazine-i Amire oluşturulmuştur. Osmanlı maliyesindeki iki başlı idarenin başarısızlığı üzerine 1840 senesinde Maliye Nezareti müstakil bir hale getirilerek yeniden teşkilatlandırılmıştır.¹ Hazineyi ve halkı korumak amacıyla iltizam usulünün kaldırılmasından sonra maliyede gelirleri artırma ve tasarruf etme politikaları izlenmiştir. Bu kapsamda bütçe tanzimi yapılmaya başlanmıştır. Meclis-i Vala ile birlikte sürdürülen çalışmalar neticesinde 1846'dan itibaren her sene bütçe yapılması kararlaştırılmış, bütçe nizamnamesi 1855 senesinde çıkarılmıştır.² İlerleyen yıllarda yetişmiş işgücünün olmaması nedeniyle mali reformlarda başarı ve istikrar sağlanamamıştır. Sultan Abdülmecid, Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak amacıyla 1854 senesinde ilk dış borçlanmayı yapmasıyla başlayan süreç, 1875'e kadar 15 dış borç alımı ve maliyenin iflase sürüklenmesiyle sonuçlanmıştır.³ 1875'te, 200.000 İngiliz lirasına ulaşan dış borçların senelik masrafları bile ödenemez hale gelmiştir. 10-22 Kasım

* Dr, Ardahan Üniversitesi, Ardahan/TÜRKİYE, elifyesiltepe@ardahan.edu.tr

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE, selmayel@gazi.edu.tr

1 “Türkiye'nin Mali Tarihçesi”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2018, S 15, s. 260; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 111-113.

2 Akyıldız, *age.*, s. 118-119.

3 Akyıldız, *age.*, s. 127; Özer Özçelik, “1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014 Bildiriler*, C 2, 2014, s. 10-11; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008, s. 205-211.

1879 tarihinde, hükümet ile anlaşan alacaklı bankerler, Rüsüm-u Sitte İdaresini kurmuşlardır. 1881 senesinde ise Osmanlı Hükümeti ve alacaklıları arasında imzalan Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesine göre Osmanlı Duyun-u Umumiye İdaresi kurularak devlet gelirlerinin bir bölümü Avrupa denetimi altına girmiştir.⁴

Duyun-u Umumiye İdaresi, kısa sürede kendisine devredilen Osmanlı gelirlerini sekiz sene içinde neredeyse iki katına çıkarmış, tahvil sahipleri ve dış borçlar içinse bir teminat haline gelerek Osmanlı Devleti'ne yabancı sermayeyi çekmiştir. Osmanlı maliyesini iktisadi raporlarla yönlendiren, modern bütçe ve muhasebe teknikleri ile takibat ve tahsilat işlemlerinin sorunsuz olarak gerçekleştirildiği bir kuruma dönüşmüştür. Burada yalnızca alacaklı olan tahvil hamillerinin temsilcilerinin bulunması nedeniyle yabancı devletler ile muhatap olunmamakta, bu durumda yabancı mali denetimi büyük ölçüde azaltılmaktaydı. Osmanlı Devleti, bu dönemde, eski borçlarını konversiyon ve konsolide (tahkim) etme yöntemleri ile yapılandırmıştır. Padişah'ın istikraz konusundaki temkinli yaklaşımı nedeniyle 1886 senesine kadar yüksek meblağlı borçlanmaya gidilmemiş, yalnızca avanslarla idare edilmiştir. Avrupa piyasalarına risk oranı düşük tahviller satarak yeni borçlanmalar yapan hükümet bu şekilde askeri harcamalar ve bütçe açıklarını belli seviyede tutmuştur. Böylelikle Avrupalı alacaklılar, ödemelerini vaktinde ve eksiksiz olarak alabilmiş, anapara ve faiz ödemeleri ise alınan yeni borçların üstünde kalabilmiştir.⁵ 1880'li yıllarda Osmanlı Devleti edindiği tecrübeler neticesinde ortaya koyduğu mali politikalar ile para istikrarı sağlayarak Avrupa piyasalarından % 4-5 seviyelerinden borçlanma yapmaya başlamıştır. Bu oran 1875 öncesi yapılan faiz oranlarının yarısından bile azdır. Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti dış borçları yarı oranında indirim yapılarak 125.290.943 liraya sabitlenmiş; A, B, C, D tertiplerine bölünerek istikrazların bir sıra halinde ödenmesine karar verilmiştir.⁶ Osmanlı Devleti'nin

4 D. C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "Duyunuumumiye"*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. 9-10; A. Du Valey, *Türkiye Mali Tarihi*, Damga Matbaası, Ankara 1978, s. 262.

5 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 123; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s. 38; Erdinç Tokgöz, "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 18, 2000, s. 373-374; Özçelik, agm., s. 29; Kıray, age., s. 198; Du Valey, age., s. 355-356; Parvus Efendi, age., s. 38.

6 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 206-208; Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınevi, İstanbul

en değerli mali kaynaklarının Avrupa denetimine verilmesi siyasi ve mali bağımlılığa, bütçe açıklarının kontrol altına alınamamasına ve ülkenin borç batağına saplanmasına yol açmış, git gide büyüyen uluslararası kontrol, halk nezdinde devletin otoritesini zayıflatmıştır.⁷

Osmanlı Devleti mali yapısı hakkında bilinmesi gereken ön önemli özellik paranın değerinin korunmasıdır. II. Mahmut döneminde yapılan tağşişler Osmanlı kaimesinin yabancı paralar karşısında değer kaybetmesine neden olmuştur. 1789'da kuruşun içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktayken 1809 senesinde 4,42, 1810'da 3,74, 1831'de 0,53 grama düşürülmüş, 1832'de ise 0,94, 1844'te 1 grama çıkarılmıştır.⁸ Kaimenin değer kaybının önlenmesi amacıyla keşide edilen poliçelerin kambiyo istikrarını sağlamak için Alman, Avusturyalı, Hollandalı, Fransız ve İngiliz tüccarlara çok sayıda poliçe vererek sterlinin 98 kuruşa sabitlenmesine çalışılmıştır. Ancak 1834'te 96,65 olan sterlin, 1838'de %9,44 artış göstererek 107,25, 1839'da 104, 1844'te ise 110 kuruşa yükselmiştir. 1844'te ticari faaliyetlerde 1 sterlin, 110 Osmanlı kuruşu olarak sabitlenmiş, bu durum 1913 senesine kadar devam etmiştir.⁹ 1843 senesinde ilk altın, bir sene sonra da ilk gümüş para basılarak "*Tashih-i Ayar*" veya "*Tashih-i Sikke*" diye adlandırılan yeni madeni para dönemi başlamıştır. 1873'ten itibaren Dünya piyasalarında gümüşün değer kaybetmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin 1891'de gümüş para basımına son vermesine neden olmuştur. Bu tarihten itibaren sadece altın lira basılmaya başlanmış ve altın lira esas para birimi olarak kabul edilmiştir.¹⁰

2011, s. 119-120.

- 7 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 64-65; Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 1995, s. 93.
- 8 Mustafa Çakıcı, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 228; Elif Yeşiltepe Turşucu, *II. Abdülhamit'in Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1839-1891)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s. 129.
- 9 Çakıcı, *agt.*, s. 205-210; Mübühâh Kütükoğlu, *Baltalimanına Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 233; Nevin Memiş, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 90.
- 10 Coşkun Çakır, *Bir Mali İslahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tablil ve Tenkidi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Bu çalışmada Osmanlı maliyesinde reformist bir nazır olan Agop Kazazyan Paşa özelinde Osmanlı iktisadi tarihindeki bir boşluk, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler ve telif eserler ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır. Agop Kazazyan'ın Maliye Nazırlığı süresince yaptığı yenilik ve değişimler ile birlikte Osmanlı Devleti'nin mali durumu ve çözüm çabaları ilgili hususlar ele alınarak değerlendirilecektir.

1. Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı Görevi

Sicil-i Osmani'de 1832 senesinde doğduğu belirtilen Agop Kazazyan, Osmanlı Bankasına yaptığı iş başvurusunda İstanbul Pera'da 1836'da doğduğunu yazmıştır. Agop Kazazyan, II. Mahmut dönemi darphane eminlerinden Kazaz Artin Armira Bezciyan Ağa'nın soyundan gelmekte olup, babası Ovagim, annesi Nikdar, kardeşleri Nişan Kazazyan, Agavni Derunyan, ve Karabet Efendi'dir. Agop Kazazyan, hayatı boyunca evlenmemiştir ve çocukları bulunmamaktadır.¹¹ Ermeni okullarında eğitimini tamamlayan ancak yüksek tahsil yapmamış olan Agop Kazazyan'ın ilk iş tecrübesi Galata'da bulunan Ermeni Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi cizye tahsildarlığıdır. Cizye Tahsildarlığı görevinden ayrıldıktan sonra Server Paşa hizmetinde yer almıştır. Server Paşa'nın şehremanetine tayin edilmesiyle Agop Kazazyan, 24 Mayıs 1869'da Ebniye Meclisi azası olarak memuriyete başlamıştır. Agop Kazazyan, bu görevinden sonra Zaptiye Nezareti'ne bağlı Galata Kaymaklığında mahkeme azası olarak çalışırken Osmanlı Bankası'na çalışmak üzere başvuru yapmış referans olarak İstanbul Yüksek Konsolosluk Yargıcı Sir Philip Francis'i göstermiştir. Başvuruda Türkçe, İngilizce, Yunanca ve Fransızca bildiği de yer almaktadır.¹² 1 Ocak 1875 tarihinde 25 kuruş maaşla memur olarak işe başlayan Agop Kazazyan burada Muhasebe-i Maliye-i Türki Kalem Müdürlüğüne kadar yükselmiştir. Banka memuriyeti esnasında tanıştığı Şehzade Abdülhamid Efendi'ye ekonomik konularda danışmanlık da yapmıştır. 1876'da Osmanlı Bankasındaki memuriyeti sırasında Meclis-i Mebusan ikinci devre seçimlerine katılarak İstanbul mebusu seçilmiştir.¹³ II. Abdülhamid, 13 Aralık 1879 tarihinde Agop Kazazyan'ı Hazine-i Hassa

Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 112-113.

11 Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, C 6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1817; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, C 4, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara 1977, s. 45; Bayraktar, Kaya, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 58, 2010, s. 60.

12 Bayraktar, agm., s. 61.

13 Pakalın, *age.*, s. 45; Dadyan, *age.*, s. 312.

Nazırlığı görevine getirmiştir. Vefatına kadar bu görevde bulunan Agop Paşa üç dönem de Maliye Nazırlığına atanmıştır. Agop Kazazyan'ın Maliye Nazırlığına getirilmesi ilk kez 5 Aralık 1882'de Sadrazam Küçük Mehmet Said Paşa tarafından gündeme getirmişse de II. Abdülhamid, Hazine-i Hassa İdaresindeki faaliyetlerin kesintiye uğrayabileceği çekincesiyle bu fikri onaylamamıştır.¹⁴ Agop Paşa'nın ilk ataması 25 Eylül 1885-27 Eylül 1885¹⁵ arasındadır. Ancak bu görevine başlamayıp 26 Eylül tarihli bir arıza ile devam eden sağlık problemleri sebebiyle kendisine verilen nazırlık görevini layıkıyla yerine getiremeyeceğini belirterek affını dilemiştir.¹⁶

1886 senesinde Maliye Nazırı Zihni Paşa'nın görevden alınmasıyla nezarete kimin atanacağı meselesini çözmek için başkanlığını Dâhiliye Nazırı Münir Paşa'nın yaptığı bir ıslahat komisyonu oluşturulmuştur. Komisyon, Agop Paşa'nın hem Maliye Nazırlığını hem de Hazine-i Hassa Nazırlığını idare etmesi kararı almıştır. Agop Paşa, 19 Aralık 1886 tarihinde 30.000 kuruş maaşla ikinci kez Maliye Nazırlığına atanmıştır. Ordu için satın alınan Mauser silahlarının taksitlerinin geciktirilmesi yanında orduya tayinat ve nakdin tedarik edilememesine sinirlenen II. Abdülhamid 1 Mart 1887'de Agop Paşa'yı azlederek yerine Zühdü Paşa'yı atamıştır.¹⁷ Agop Paşa, göreve başlamasından kısa bir süre sonra kendisine çift görev maaşı verilmesinin tasarruf tedbirlerine uygun olmadığını belirterek Maliye Nazırlığı maaşını hazineye bırakmayı talep etmiştir. Talebi, 23 Şubat 1887 tarihinde yarım maaş ödenmesi şeklinde kabul edilmiştir.¹⁸ Yaklaşık üç ay yaptığı bu maliye nazırlığı döneminde hemen her gün Padişah'ın huzuruna çıkan Agop Paşa, kendisine mali durum hakkında bilgiler vermiştir. 13 Şubat 1887 tarihindeki huzura çıkışında Padişah'a masraf bütçesinin 1880-81 (Rumi 1296) yılı bütçesi örnek alınarak düzenlenmesi, fevkalade askeri harcamalar için

14 Bayraktar, agm., s. 70.

15 28 Ağustos 1885 tarihinde göreve atanıp 2 gün sonra görevden affını dilediği de bazı kaynaklarda geçmektedir. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999, s. 7.

16 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), İrade Dosya Usulü (İ. DUİT), 190/53, H-15-12-1302; BOA., Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.), 183/37, H-17-12-1302; BOA., İrade Dahiliye (İ. DH.), 962/76042, H-17-12-1302.

17 *İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) (1885-1909)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara Ekim 2000, s. 15; Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 314; Bayraktar, agm., s. 71-72; BOA., Şura-yı Devlet (ŞD.) 914/20, 22 Ş 1309/ 20 Mayıs 1892; BOA., İ. DH., 1012/79900, 22 Ra 1304/19 Aralık 1886.

18 BOA., Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ.), 65/22, 29 Ca 1304/25 Mart 1887; BOA., İ. DH., 1020/80445, 29 Ca 1304/25 Mart 1888.

yeni karşılıklar bulunması ile gelir getirecek yeni kaynakların bulunması konularında önerilerde bulunmuştur.¹⁹ Paris'te yayınlanan *Memorial Diplomatique Gazetesi*, 8 Nisan 1887'de Agop Paşa'nın Maliye Nezaretinden azlinde bazı devlet adamlarının husumeti ve kendisinin gayrimüslim olması nedeniyle Müslüman memurların düşmanca tavırlarının etkisi olduğu dedikodularını haber yapmıştır. Habere göre bunlar yanlışdır ve birkaç gazete muhabirinin uydurmasıdır. Agop Paşa, Maliye Nazırlığından azledilmişse de Hazine-i Hassa'daki görevine devam etmektedir. Ayrıca II. Abdülhamid cülusunda milliyet ve mezhep ayırt etmeksizin bütün tebaaya hizmet edeceğini de belirtmiştir. Padişah bu sözünü yerine getirmektedir, bu nedenle dedikodulardaki gibi bir tutum sergilemesi olağandışıdır. Agop Paşa hakkında olumsuz malumatlar verilmesi ve ciddi olmayan hesabattan bahsedilmesi lüzumsuzdur.²⁰

Agop Paşa'nın üçüncü Maliye Nazırlığı 9 Ağustos 1888-15 Mart 1891 arasında olup 15.000 kuruş maaş almıştır.²¹ 1888'de Maliye Nazırı Mahmut Celaleddin Paşa'nın görevini suiistimal ettiği gerekçesiyle bir rapor hazırlanmıştır. Rapora göre piyasa değeri 40-50 kuruş olan 100 kuruşluk sergilerin başa baş ve gelir karşılık gösterilerek tasfiye edildiği, merkezden yapılan havalelerle taşradan merkeze nakit gönderilmesi önlenerek bazı memurlarla bir takım usulsüz akitler ve yolsuzluklar yapılmıştır. Padişah, kendisine takdim edilen Mahmut Paşa'nın hazırladığı mali 1305 (M.1889-90) bütçesini Agop Paşa'ya tetkik ettirmiştir. Agop Paşa, bütçe için olumsuz görüş bildirerek Maliye Nezaretinin ıslahı için bir layiha hazırlamıştır. Padişah, mali ıslah programını beğenerek uygulamaya konulması istemiştir. Agop Paşa, 9 Ağustos 1888 tarihinde vekâleten, 25 Aralık 1888'de başarılı hizmetleri neticesinde ise Hazine-i Hassa Nazırlığı uhdesinde bulunmak kaydıyla Maliye Nazırı olarak atanmıştır. Bu atama nedeniyle II. Abdülhamid ile Bâbüali arasında ihtilaf oluşmuştur. Azlinin ardından Mahmut Paşa'nın da dediği gibi "*hükümet içinde hükümet gibi çıkar grupları*" içinde olan Bâbüali kendi inisiyatif dışında gerçekleşen atamalara karşı olumsuz tavır göstermektedir. Sadrazam Kamil Paşa, devletin bütün icraatlarında etkili bir isim olmakla birlikte padişahla Sadaret arasında yaşanan ihtilafta Agop Paşa'ya tavır almışsa da Padişah, Sadrazam Kamil Paşa'dan Agop Paşa ile uyumlu çalışmasını talep etmiştir.²²

19 Bölükbaşı, *agt.*, s. 83.

20 BOA., Yıldız Tarihât-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 10/32, 14 B 1304/8 Nisan 1887.

21 *İhsaiyat-ı Maliye*, s. 15; BOA., ŞD., 914/20.

22 Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 84-88;

Agop Paşa, 1891'de sağlık sorunları nedeniyle Maliye Nazırlığından ayrılmak istemişse de II. Abdülhamid, kendisinin yerine ehil birini bulamadığı sürece istifasını kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Yerine kimseyi yeterli görmeyen Agop Paşa, 1891 senesi Mart ayında Maliye müsteşarı Nazif Bey'i nazırlık görevine layık bularak Sultan II. Abdülhamid'e bunu arz etmiştir.²³ Padişahın münasip görmesi üzerine 15 Mart 1891 tarihinde Agop Paşadan boşalan yere Nazif Bey'in atanmasının uygun olduğu bildirilmiştir.²⁴

Sadrazam Kamil Paşa ile Maliye Nazırı Agop Paşa arasındaki siyasi çekişme ve yaşanan anlaşmazlıklar o dönem İstanbul'da en çok konuşulan konu olmuştur. Roma'da çıkan Populo Romano Gazetesinin 25 Ocak 1890 tarihindeki haberine göre sokaklarda Paşalar aleyhine afişler asılmış, Zaptiye idaresi bunları kaldırmıştır. Gazete, Maliye Nazırı Agop Paşa'nın eskiden beri padişahın hüsn-ü tevcihine mazhar olduğu da yazmaktadır.²⁵ Şair Eşref, iki paşa arasındaki mücadele için şu manzumeyi yazmıştır;

“Vükeladan bulunup ey sövüşen mesharaler (maskaralar)

Bırakın âleme karşı şu çocuk adetini

Bir daha öyle sövüp saymanızı duydum mu

Alim Allah... cümlenizin...”

II. Abdülhamid devrinde sadrazamlık makamının Kamil ve Said Paşalar arasında sürekli el değiştirmesi ve bu paşalara beslediği husumet nedeniyle yine heccav şair Eşref, “Bunlar Yahudidir” diyerek hicivler yazmaktadır. Padişahın Agop Paşa'ya karşı aşırı olan lütufkâr tutumu için ise şunları kaleme almıştır;

“Agop Paşa'yı lütfet padişahım sadrazam yap!

Deninin (alçak) üstüne gelen varsın da başka bir deni olsun.

Sadaret mührünü vermek memnu ise Müselman'a,

Yahudi'den usandık, bir zaman da Ermeni olsun!”²⁶

Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 139; Bölükbaşı, *agt.*, s. 95; BOA. İ.DH. 1094/85754, 01 Z 1305 / 9 Ağustos 1888; BOA. Y. PRK. TKM., 14/21, 07 Ca 1306 / 9 Ocak 1889.

23 Pakalın, *age.*, s. 56-57.

24 BOA. Y. PRK. ML. 11/62, 04 Ş 1308/15 Mart 1891; BOA. İ. DH. 1220/95557, 05 Ş 1308/16 Mart 1891.

25 BOA., Y. PRK. TKM. 16/43, 10 C 1307/1 Şubat 1890.

26 Dadyan, *age.*, s. 313; Dadyan, *age.*, Eylül 2011, s. 89; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 151.

a. Agop Kazazyan Paşa'nın Maliye Nezaretinde Yaptığı Değişiklik ve Yenilikler

Agop Paşa, Maliye Nazırı olarak atandığına ilk işi kendi tabiriyle uyku getiren geleneksel minder ve divanları kaldırarak yerlerine Avrupalı tarzda masa ve sandalyeler getirtmiştir. Böylelikle fiziki olarak çağdaş bir düzene geçilmiştir. Agop Paşa devrine kadar hazineye kimlerin gelip gittiği bilinmediği gibi ortalık pislikten geçilmezmiş. Paşa, hademe ve müstahdemleri disipline sokarak temizlik konusunu çözmeye çalışmıştır. Nezaret binasında yapılan bu değişiklikler ile eski halinden eser kalmamıştır.

Maliye Nazırı Agop Paşa, fiziki düzenlemeler yanında Hazine-i Hassa Nezaretinde de yaptığı şekilde kalemleri dolaşarak yolsuzluk ve münasebetsizlikleri kontrol etmiştir. Beğendiklerini takdir eder, beğenmediklerini ise cezalandırmaktadır. Hazine memurları, Agop Paşa devrine kadar böyle bir muameleyle karşılaşmadıkları için baştaki hayretleri korkuya dönüşmüştür. Dönemin tanıkları Agop Paşa'nın bazı münasebetsiz tavırlı memurları dövdüğünü belirtmektedir. Agop Paşa, çalışanların hal ve hatırını mutlaka sormakta, memurlardan kapıcılara kadar herkesi tanımakta ve sohbet etmektedir.²⁷ Agop Paşa'nın nazırlığı sırasında Mabeyn kâtipliği yapan Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bulayız, memurlara verilen yemeklerden şikâyet etmektedir. Tasarruf tedbirlerine göre memurlara üçüncü tertip yemek verilmekte, az yağlı ve kalitesiz sebze, et yemekleri ve pilavlar, yanında da şekersiz tatlılar nedeniyle midelerinin bozulması anlatarak, yazı masalarında karbonat bulduklarını eklemektedir. Bu durum Agop Paşa'nın vefatına kadar devam etmiştir.²⁸

Maliye Nazırı Agop Paşa'nın diğer nezaretlerin teşkilatlanması konusunda önerilerinin dikkate alındığı görülmektedir. Agop Paşa, daha önce Maliye Nezareti'ne bağlı bulunan Orman ve Meadin idarelerinin Ticaret Nezaretine aktarıldıktan sonra istenilen başarının sağlanamaması nedeniyle bunların tekrar Maliye Nezaretine devredilmesi gerektiği görüşündedir. Münasebeti nedeniyle 1872'den itibaren müstakil bir şekilde yönetilen Nafia Nezaretinin iş yükü azalan Ticaret Nezaretine bağlanmasının münasip olduğunu ifade ettiği tezkiresini hükûmete sunmuştur. Padişahın da onayıyla 23 Aralık 1886 tarihinde Orman ve Meadin idareleri eskiden olduğu gibi Maliye Nezaretine bağlanmış, müstakil kalan Nafia Nezareti ise Ticaret Nezareti ile birleştirilmiştir.²⁹

27 Pakalın, *age.*, s. 52.

28 Pakalın, *age.*, s. 56.

29 BOA., Y. A. HUS., 197/147, 26 Ra 1304/23 Aralık 1886; BOA., Yıldız Başkıtabet Dairesi

Agop Paşa'nın görevde olduğu dönemde Osmanlı Maliyesi, merkez ve taşrada tasarruf tedbirlerine uyulmaması, satın alımlarda yapılan özensizlikler, gereğinden fazla memur istihdamı, karşılıksız maaş tahsisi ve kimi maaşlara yapılan haksız zamlar gibi nedenlerle aşırı yük altındadır.³⁰ Agop Paşa, göreve gelişinden itibaren mali konulardaki başarıları ve devletine sadık bir tavırlarıyla tanınmaktadır. Her türlü suiistimale ve rüşvete meydan vermemeye çalışmıştır. Devletin en büyük masraflarından olan maaş ve satın alımlarından maaş ödemelerine öncelik vermiş, diğer ödemeler ve satın alımları ise mümkün olduğunca intizama sokmuştur. Ticari alımlarda verilen %30 iskonto hazineyi zora sokmakta ve birtakım suistimallere neden olarak devleti zarara uğratmaktadır. Havale sahipleri ise menfaatlerinden taviz vermemektedir. Agop Paşa, bunların yanında 1889/90 (Rumi 1305) senesinden itibaren yapılacak ödemeleri nizam sokma fikrinde olduğu için son dört yılın hesaplarını kontrol ettirmiştir. Taşrada yapılan tahsilatlarda keyfi uygulamaların merkezdeki maliye memurlarına yansması nedeniyle geçmişte ancak beş maaş alabilen memurlar, mali 1888/89 (Rumi1304) ve 1889/90 (Rumi 1305) seneleri maaşlarını tam alabilmişlerdir. Agop Paşa, maaşları ödeyebildiği için pek çok dua ve takdir kazanmıştır. Memurların maaş ödemeleri yanında Avrupa'dan alınan mühimmat ve silah taksitlerinin vaktinde ödenbilmesi ve özellikle askerlerin maaşlarının ödeyebilmek ve yine askerlerin günlük işlerinin karşılanabilmesi için her türlü mali kaynağı değerlendirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda gelirleri giderlerini karşılamayan vilayetlerin askeri masraflarının gelir fazlası olan vilayetlerden tedarik edilmesini sağlamıştır. Gelirlerden kalan bakiyeler merkeze gönderilmişse de bütçe açığını gidermeye tesiri olmamıştır. Ayrıca hem keyfi uygulamaları önlemek hem de bütçelerin hazırlanması için vilayet muvazene ve müfredat defterlerinin bir nüshasının merkezde bulundurulması uygulamasını başlatmıştır.³¹

Agop Paşa, hazırlayarak 1 Ağustos 1888'de uygulamaya koyduğu bir nizamname ile Maliye Nezareti teşkilat yapısını ve çalışanların görevlerini yeniden düzenlemiştir. Meskûkat-ı Şahane İdaresinin teşkilat yapısı revize edilmiştir. Merkezde bir hukuk müşavirliği kurularak taşrada vali ve defterdara bağlı dava vekillerinin (Avukat) görevlendirilmesi uygulaması başlamıştır. Aşar gelirleri-

---

Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 11/44, 26 Ra 1304/23 Aralık 1886.

30 Dadyan, *age.*, s. 315; Akar, *agt.*, s. 72.

31 Akar, *agt.*, s. 72; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 140; BOA., Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.), 9/30, 18 B 1306/20 Mart 1889; BOA., Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 1675/74, 25 Ra 1307/19 Kasım 1889.

nin toplanmasında kullanılan emanet usulünün kaldırılmasını sağlayarak Aşar ve Ağnam Emaneti'ni Aşar ve Rüşumat Müdüriyeti adı altında Maliye Nezaretinin merkez dairelerinden biri haline dönüştürmüştür. Vergi işleriyle ilgili olan Vergi Emaneti'ni ise Maa Tahrir Vergi Müdüriyeti haline gelmiştir. Her iki idare de merkez daire kapsamına alınmıştır. Şehremanetinde bulunan Maa Tahrir Vergi İdaresi şubesi ve tahsil memurları ve diğer görevli memurlar maliye hazinesine nakledilmiştir. Şehremanetinde vergi işlerinden mesul mal müdürleri nezarete bağlı olarak belediye dairelerinde bulundurulmuştur. Emlak ve akar kıymetlerinde meydana gelen değişiklikler belediye dairelerinde incelenecek, emlak sahiplerinin itirazları ise Meclis-i Maliyede tetkik edilecektir. Yapılan değişikliklerle varidat ve masarifat idareleri Muhasebe-i Umumiye-i Maliye idaresinde birleştirilmiştir. Ayrıca Agop Paşa tarafından aynı yıl yapılan diğer değişikliklerle mali idarenin yapısı; Muhasebe-i Umumiye-i Maliye, Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti, Aşar ve Rüşumat Müdüriyeti, Beytül-Mâl Müdüriyeti, Sandık Emaneti, Maa Tahrir Vergi Müdüriyeti, Muhasebat-ı Atika Muhasebeciliği, Orman ve Maadin Müdüriyeti, Hukuk Müşavirliği olarak düzenlenmiştir. Agop Paşa'nın Maliye Nezareti teşkilat yapısı 1908 senesine kadar çok az değişikliklerle devam etmiştir.³²

Agop Paşa döneminde, Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının teslimi bedelinde kumpanyanın ödediği meblağ, Deutsche Bank vasıtasıyla ihraç edilen 30.000.0000 marklık tahvil bedelleri, 1871 senesi istikraz tahvillerinin 5 Mart 1891'de tebdili ve aynı yıl ihraç edilen Osmaniye tahvilatından elde edilen toplamda 6.338.503 lira Hazine'ye kaynak olarak sağlamıştır. Bunlardan elde edilen 4.418.765 liranın 1.923.392 lirası fevkalade askeri masraflara, kalan 2.495.373 lira ise adi bütçe açığını gidermek için kullanılmıştır. 1891/92 (Rumi 1307) yılına 362.591 lira tutarında tahvilatın yanında 1.557.146 lira nakit para aktarmıştır. Agop Paşa, nakit ihtiyacının tedarikinde tahvil ihracı ve tebdili yöntemini kullanmaktadır. Hazineyi buhranlı dönemlerinden bir nebze de olsa kurtaran Agop Paşa'nın görevden ayrılışından sonra olağanüstü masraflar için kendisinin döneminden devreden meblağ kullanılmıştır.³³

27 Ekim 1890 tarihinde çıkan haberlerde Hazine-i Hassa ve Maliye Nazırı Agop Paşa'nın Maliye Nezareti zararına, Hazine-i Hassa çıkarına tahvilat

32 BOA., Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.) 20/14, 23 Za 1305/01 Ağustos 1888; Serkan Aşar, "Geçmişten Bugüne Mali İdare", *TBB Dergisi*, S. 73, 2007, s. 425; Aslıhan Nakiboğlu, "19. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezaretinin Kurulması", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 5, S 2, 2012, s. 89; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 141.

33 Akar, *agt.*, s. 117-118.

ciro ettiğine dair dedikoduların yapıldığı, ancak bunların yalan olduğu yer almıştır. Dedikodulara göre paşa, bu tahvilleri padişahın güvenini kazanmak için tahsil etmektedir. Gerçekte ne Maliye ne de Hazine-i Hassa için ciro edilen tahvilat bulunmamaktadır. Agop Paşa'nın Hazine-i Hassa görevinden önce pek çok kimse Hazine-i Hassanın kayıtlarındaki karmaşadan yararlanarak metruk emlak ve arazi-i seniyyeden istifade etmektedir. Ülke genelindeki bu suiistimalleri Agop Paşa önlemiş, metruk Emlak-ı Hümayunu bularak birçok memur istihdam etmiştir.³⁴

b. Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa Döneminde Osmanlı Bankası ile Mali Münasebetler ve Yapılan Dış İstikrazlar

Agop Kazazyan Hazine-i Hassa Nazırlığı görevinden önce Osmanlı Bankası memur olarak çalışmıştır. Osmanlı Bankası genel direktörü Mösyö Foster, Agop Kazazyan'ın Osmanlı Bankası ile iyi ilişkiler içinde olacağı düşünmüşse de beklediği gibi olmamıştır. Maliyedeki icraatlarında serbest hareket eden Agop Paşa, bir nevi ambargo uygulayarak bankayla olan münasebetlere kısıtlama getirmiş, mali konularda Crédit Lyonnais Bankasıyla çalışmayı tercih etmiştir.³⁵ Mösyö Foster, Agop Paşa ile dostane ilişkileri olmasına rağmen dönem dönem anlaşmazlık yaşadıklarını, paşanın sıcak ilişkiler kurmadığını ve saygısız bir karaktere sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca 21 Aralık 1886 tarihinde yazdığı bir mektupta, Paşa hakkında “*olabilecek en kalles en nankör adam*” nitelendirmelerinde bulunmuştur. Mösyö Foster'ın isteklerinin kabul görmemesi ve paşanın inatçı tavırları neticesinde paşa için bu tür söylemlerde bulunması olağandır. Mösyö Foster'dan sonra banka direktörlüğü yapan Mösyö Deveaux, 14 Ağustos 1888'de komitenin Paris'te yapılan toplantısında paşayı medeni olmamakla itham etmiştir. Mösyö Deveaux, Mösyö Foster'ın aksine esneklikten yoksun bir karaktere sahip olup, resmi çevrelerle ilişkilerinde uyumsuz davranmıştır. Sadece Sadrazam Kamil Paşa ile arası iyi olan Mösyö Deveaux, Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığına getirilmesinin ardından türlü hileler çevirmeye başlamıştır. Agop Paşa, Mösyö Deveaux için “*Şu anda bulunduğum yüksek mevkiye gelmemi hazmedemeyen bu adam ayağımı kaydırmak için her yolu deniyor*” demektedir. Osmanlı Bankası yöneticilerinin Agop Paşa'ya dair negatif söylemlerinin temelinde paşanın kimseye minnet etmeyen başına buyruk bir yapısı bulunmaktadır. Paşanın bankaya karşı olan olumsuz tavrında banka memuriyeti esnasında gördüğü

34 BOA. Y. PRK. TKM. 19/31, 13 Ra 1308/27 Ekim 1890.

35 Vasfi Şenözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982 s. 39; Akar, *age.*, s. 117.

suiistimaller ve bankanın devletin yararında olmayan kararlar alması etkilidir. Ayrıca Osmanlı Bankası, kusurlu işlerinin ortaya çıkarabileceği korkusuyla paşa ile Hazine-i Hassa Nazırlığı döneminden itibaren uğraşmaktadır. II. Abdülhamid, paşanın kumpaslara kurban gitmesine izin vermemiş, Osmanlı Bankası ile ilişkilerin askıya alınması konusunda sessiz kalmıştır.³⁶

Bankanın kuruluşundan itibaren ilk kez böyle bir kriz yaşanmaktadır. 31 Temmuz 1889 tarihinde Komite (Osmanlı Bankasının yönetim kurulu), Fransa elçisi Montebello'yu Maliye Nazırı ile olan münasebeti yumuşatmak amacıyla aracı olarak kullanmıştır. Agop Paşa müzakere sırasında, Fransız sermayesine ve Osmanlı Bankasına dair düşmanlığı bulunmadığını, Almanlara ihale edilen Asya demiryolu işinde muvaffak olunamamasının sorumlusunun ise Osmanlı Bankası ve Fransızlar olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Banka yönetiminin kaba davranışları ile nezaketsiz ve dürüst olmayan tavırlarını eleştirmiş, bankayı adil davranmamak ve yükümlülüklerini yerine getirmemekle itham etmiştir. Agop Paşa göre bazı yöntem ve uygulamaların değiştirilmesi ve bankanın İstanbul yöneticiliklerine yeni isimlerin geçmesi yanında yükümlülüklerin eksiksiz yerine getirilmesi halinde eskisi gibi sıcak münasebetler kurulabilecektir. Kont Montebello, paşanın samimiyetinden şüphe etmediğini ancak belirttiği şartların yerine getirilmesinin zaruriyetini Osmanlı Banka yetkililerine iletmiştir. Elçi Montebello; "yitirilmiş mevzileri yeniden ele geçirme vaktinin geldiği" düşüncesindedir. Komite, kaybettiklerini yeniden kazanmanın vaktinin geldiği düşüncesiyle İstanbul direktörlüğüne 2 Ekim 1889'da sir Edgar Vincent'i tercih etmiştir. Tam yetki ile göreve başlayan sir Edgar Vincent, Maliye üzerinde denetim kurmaya çalışabileceği şüphesiyle hükümet tarafından soğuk karşılanmıştır. Aynı fikirde olan Agop Paşa, bu atamayı "sarayın duyduğu üstesinden gelinmesi olanaksız kuşku" olarak nitelendirmektedir.³⁷

1886 senesinde Osmanlı Bankasının alacakları ciddi bir mesele olarak gündeme gelmiştir. Heyet-i vükela bankanın alacağı olan tutarın asgari 4.050.000 olduğunu, hakeme müracaat edilmesi durumunda meblağın 7.500.000 liraya kadar çıkabileceğini belirtmektedir. Agop Paşa'nın bu meseleyi geciktirerek hakeme gitmek istemesi eleştirilmektedir. Dava en az altı ay süreceğinden dolayı içinde bulunulan darlık hem şiddetlenecek ve uzayacak hem de banka borcu nakit talep edeceği için hazinenin iflas halinde gösterilmesi gere-

36 Akar, *agt.*, s. 116-117.

37 Akar, *agt.*, s. 79-80; Andre Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şabane*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 123-125.

kecektir. Bu durumda mali itibar düşecek, Avrupa'ya muhtaç kalınacaktır. Yapılan müzakerelerin ardından Agop Paşa, hakem fikrinden vazgeçerek meblağın yaklaşık 4.500.000 lira üzerinden yedi veya sekiz senede münasip bir faiz ile ödenmesi konusunda Osmanlı Bankası direktörü ile görüşülmesi kararını almıştır.³⁸ Banka yöneticileri, Osmanlı Devleti'nin mali durumunu göz önünde bulundurarak borcun tümünün ödenmesinin gerçekçi olmadığı görüşündedirler. Yapılan görüşmeler neticesinde banka, yaklaşık 3.000.000 liralık alacağından feragat ederek 4.499.990 lira borcu faiz oranı %5 olacak şekilde gümrük vergileri bedel gösterilen 204.545 lira tutarında tahvilat olarak yapılandırmıştır.³⁹

Agop Paşa, 16 Ocak 1887 tarihinde askeri ihtiyaçlar için faiz oranı %5 olacak şekilde 3.000.000 liralık tahvil ihracı için müzakereler yapılmasını buyurmuştur. Satın alınacak fişeklerin ve tüfeklerin yanında diğer mühimmat ödemelerinin denkleştirilmesi ve 2.000.000 liralısını tedbir olarak elde tutmak üzere borçlanmanın 6.000.000 liraya çıkarılması kararı alınmıştır.⁴⁰ 1888 senesinin Mayıs ayında bahsi geçen silah ve levazımat alımları için ihraç edilen 6.500.000 tahvilin yanında 900.000 liralık %5 faiz oranı, itibari değeri %56 olan 2.500.000 lira tutarındaki tahvil, Osmanlı Bankası aracılığıyla ihraç edilmiştir.⁴¹

Alman silah sanayisinden alınacak siparişlerin ödemeleriyle 1887 senesinden itibaren başa çıkamayan Osmanlı Devleti, Banka ödemelerini askıya alma kararını almıştır. Yakın geçmişte yaşanan krizin tekrarlanmasından korkan Osmanlı Bankası, gümrük vergilerinin karşılık gösterileceği yeni bir istikraz önermişse de II. Abdülhamid onaylamamıştır. Banka, alacaklarını tahsil etmenin yollarını ararken Agop Paşa, 9 Eylül 1888'de Deutsche Bankdan faiz oranı %5 ve %2 amortisman ödemeli 30.000.000 mark tutarında 1.634.877 liralık Kaulla veya Saydı Mahi olarak bilinen istikrazı gerçekleştirmiştir. 21 Eylül'de hazırlanan istikraz anlaşmasının muamelesi 3 Ekim 1888'de imzalanmıştır. Anlaşma, yekünde 30.000.000 mark itibari değerli 75.000 adet her biri 400'er marklık tahvilden oluşmaktadır. Altı ayda bir her senenin Mayıs

38 BOA., Y. A. HUS., 191/9, 02 Ş 1303/06 Mayıs 1886; BOA., Y. A. HUS., 191/55, 10 Ş 1303/14 Mayıs 1886; BOA., Y. A. HUS., 191/12, 04 Ş 1303/08 Mayıs 1886.

39 Autheman, *age.*, s. 122-123.

40 BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 16/4, 20 R 1304/16 Ocak 1887; BOA., İ. DH. 1295/102286, 28 R 1304/24 Ocak 1887

41 BOA., Y. PRK. TKM. 12/14, 29 N 1305 / 09 Haziran 1888; BOA., HR. TO. 478/31, 13 Temmuz 1888.

ve Kasım'ında ödenmek üzere olan istikrazın ilk kuponunun vadesi 1 Mayıs 1889 tarihindedir. Osmanlı Devleti, Duyun-u Umumiyyeye devredilen mahaller dışındaki yerlerin saydiye rüsumu, saydiye ruhsatıyeleri rüsumu, av ruhsatıyeleri rüsumu, ipek aşarı, tömbeki satış ruhsatıyeleri gelirlerini karşılık göstermiştir. Bu istikraz ile ele geçen meblağı hükümet, Almanya'dan getirilen Mauser silah bedellerinin ödenmesinde kullanmıştır.⁴² Osmanlı Bankası, Deutsche Bank ile yapılan borçlanmaya, istikraz imtiyazı yetkisinin kendilerinde olması gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Hükümetin yapılan borçlanmanın Anadolu demiryolu imtiyazı ile ilgili olduğuna dair açıklamasına rağmen Osmanlı Bankası ilişkileri askıya alma yoluna gitmiştir. Osmanlı Bankası ile ilişkilerin kötüye gitmesinin aksine satın alınan Mauser tüfekleri ile Osmanlı Devleti ve Almanya yakınlaşması başlamış, bu istikraz ile ekonomik anlamda bir münasebetin ilk adımı atılmıştır. Almanya, 20. yüzyılın başlarında yalnız bırakılmış bir ülke olan Osmanlı Devleti'ne siyasi ve ticari olarak bir müttefik olacaktır.

Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı esnasında yaptığı ikinci dış istikraz, faiz oranı %4 olan 4.499.500 Osmanlı liralık 1890 senesi tahvilatı borçlanmasıdır. Osmanlı Bankası, 16 Aralık 1889'da Maliye Nazırı ile temaslarda bulunmayı talep etmiştir. Görüşmelere katılan Berger Lender, "bize kendi koşullarını bir ultimatom biçiminde dayattı. Eğer onu (Agop Paşa) deviremiyorsak (yeri çok sağlam görünüyor), en azından benim kanımca koşullarını kabul etmeliyiz. Ya ilişkiyi kesip atmalıyız ya da nazırın haksız dayatmalarını kabullenmeliyiz" diyerek Maliye nazırının şartlarına razı gelinmesini, eğer kabul edilmeyecekse de ilişkilerin kesilmesi yönünde fikir beyan etmiştir. Osmanlı Bankası yönetimi, 20 Mart 1890'da bir sözleşme imzalayarak ağır mali kayıplara uğramıştır. Osmanlı Bankasının alacağı 2.405.589 liraya sabitlenmiş, bu tutar üzerinden tenzilat yapılarak 2.191.887 liraya düşürülmüştür. Bu anlaşmanın ardından, tahkim edilmiş borçlara göre önceliği olan dalgalı borcu menkul kıymet haline getirmek için 1881 senesinde çıkarılan mümtaz tahviller meselesi gündeme gelmiştir. Nominal değerlerinin çok altında işlem gören ancak sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nin kredibilitésinin yükselmesi ve dünya piyasalarındaki uzun vadeli faizlerin aşağı doğru eğilim göstermesiyle bu tahviller değerlendirilmiştir. Duyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası, takas ile bu tahvillerin yıllık ödemelerini düşürmeyi teklif etmiştir. Agop Paşa, çıkarılacak tahvil tuta-

42 Autheman, *age.*, s. 122; Du Valey, *age.*, s. 428/429; Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010, s. 86; BOA., MV. 38/61, 26 C 1306/30 Aralık 1889; BOA., Y. PRK. BŞK. 14/10, 15 M 1306/21 Eylül 1888.

rını artıracak bir öneri şartı sunarak sadece mümtaz tahvilleri değil bazı iç borç tahvillerinin de takas yoluyla ödenmesini sağlamayı planlamıştır. Hazinesinin çıkarına olarak yapılan 30 Nisan 1890 tarihli mukaveleye göre mümtaz tahvil maliklerine ellerindeki tahvilleri ya nominal değerinden tahsil ya da %4 faizle gümrük gelirleri ve Mısır vergileri bedel gösterilerek çıkarılacak yeni tahviller ile takas hakkı sunulmuştur. Maliklerin büyük çoğunluğu takası yapmış, böylelikle bu operasyon büyük başarı kazanmıştır. Agop Paşa'nın Hüdavidigar ve Ankara vilayetlerinin aşar gelirleri bedel olarak gösterilen ve Osmaniye 1890 olarak adlandırılan ek tahviller, tahvil-i mümtaze kadar rağbet görmemiştir. 4.999.500 Türk lirası (4.545.000 sterlin) olan bu tahviller ilk kez Alman para birimi de kullanılarak %4 faiz oranlı, %5,73 getirisi olup 41 yıl vadeli 227.250 adettir. Osmanlı Bankası, Osmaniye 1890 tahvillerine %50 iştirak etmiş, %76 emisyon kurundan 1.372.500 liralık 68.625 adet tahvili satın alarak %79'dan satışa sunmuştur. Faizi her yıl 1-13 Mart ve 1-13 Eylül'de olmak üzere altı ayda bir ödenecektir. Bir senelik taksiti yaklaşık olarak 250.000 Türk lirasına tekabül etmektedir.⁴³

Agop Paşa'nın 15 Mart 1891'de hastalığı nedeniyle Maliye Nazırlığından ayrılışından önce yaptığı son dış borçlanma 5 Mart 1891 tarihindedir. Osmanlı Bankası aracılığıyla Osmanlı Devleti ile Paris'teki Rothschild kardeşler ve Londra'daki Rothschild Bank ve mahdumları arasında yapılan Defence Loan ya da Muhafaz-i Hukuk-i Osmaniye adıyla bilinen anlaşmaya göre 1877'de 4.285.630 İngiliz liralık istikraz, Mısır vergisi rehin gösterilerek 6.316.920 İngiliz liralık nominal değer ve faiz oranı %4 olan Osmanlı tahviliyle takas edilmiştir. Faizi her senenin Mart ve Eylül aylarında Londra, Paris veya İstanbul'da ödenecektir. Tahviller 60 sene vadeli olup bir taksit tutarı 280.622 İngiliz lirasıdır. Osmanlı Devleti takas ile 1.399.598 İngiliz lirası kazanç elde etmiştir.⁴⁴

c. Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa'nın Yaptığı Mali Yıl Bütçeleri

İngilizlerin Mısır'ı işgali ve Girit İsyanı sebebiyle hem askeri harcamalar artmış hem de büyük bütçe açıkları verilmiştir. Önceki senelerden kalan bütçe açıkları yaklaşık 3.000.000 liradır. 1880'de 100.000 olan zabitan ve ümera sayısının 1888'de 245.000'e ulaşmasıyla maaş ödemelerinin yapılmasında güçlükler yaşanmaktadır. Ayrıca 6.000.000 lirası bedelsiz toplam 16.000.000 lira tutarında düzensiz borç bulunmaktadır. Yaşanan krizin çözülmesi için

43 Autheman, *age.*, s. 127-130; Morawitz, *age.*, s. 218; İsmail Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul 1964, s. 80-81.

44 Du Valey, *age.*, s. 430-431.

askeri tahsisatlarda kesintiler, eşya ve erzak bedellerinin düşürülmesi ve başka tasarruflar yapılması şeklinde tedbirler alınmaya çalışılmıştır.⁴⁵

Bütçe açıklarını kapamak amacıyla 1888/89 mali yılı için tasarruf tedbirleri kapsamında dolaylı vergilerin dış istikrazlara bedel gösterilmesi nedeniyle dolaysız vergilerde artış yapılmıştır. Ancak bunlardan beklenen gelir sağlanamayacağı için dolaylı vergilere de artış yapılması önerilmişse de halkın ödeme güünün yetersiz oluşu nedeniyle vazgeçilmiştir. Ayrıca Maliye Nazırı Agop Paşa, bütçe açıklarının yeni borçlanmalar ile değil, masrafları azaltma ve gelirleri artırma yoluyla kapatılması görüşündedir. Bu kapsamda 1888/89 senesi bütçesindeki bütün kalemlerde %20 oranında tasarrufa gidilmesine dair irade-i seniyye çıkarılmıştır. Alınan tasarruf tedbirlerinin tatbikine bir sonraki sene başlanmış ve daha sonraki senelerde geçerli olacağı vilayetlere bildirilmiştir.⁴⁶

1888/89 mali yılı bütçesinde olağanüstü ve adi giderler 21.017.096 lira olarak öngörülmüş, 554.219 lirası fevkalade harcamalar olmak üzere 19.944.156 lira olarak gerçekleşmiştir. Gelirler 18.137.598 lira tahmin edilmişse sene sonunda 3.766.295 lirası fevkalade, 16.499.202 lirası adi olmak üzere toplam 20.265.497 lira olmuştur.

1889/90 mali senesi bütçesi, Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı esnasında hazırladığı ikinci bütçedir. Bu bütçe görüşmelerinde salgın hastalık meseleleri ve iç isyanlar gündem olmuştur. Bilindiği üzere Berlin anlaşmasınının 61. maddesi ile bir Ermeni Sorunu ortaya çıkmıştır. Hükûmete Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması yönündeki dış baskılar yanında Rusya'nın desteğiyle 1890 senesinde ilk Ermeni eylemleri ve suikastlar yaşanmıştır. Ayrıca ülke genelinde şiddetli bir grip salgını görülmüştür. Halkın tedavi masraflarının karşılanmasında yaşanan zorluklar nedeniyle geciken maaşlardan en az birinin ödenmesi için hazinenin çalışmalarında bulunması beklenmektedir. Ancak 1889/90 yılı bütçesi, onaylanıp tasdikinde gecikme yaşanması nedeniyle uygulama vakti bulamamıştır. Gecikme, bürokratlar arasındaki mücadele ve Meclis-i Vükela ile Bâb-ı Âli'de kurulan bütçe komisyonlarının hantallığından kaynaklanmaktadır. Bütçeye göre gelirler 17.795.457 lira, fevkalade masraflarla beraber beklenen gider 21.153.991 liradır. Bütçe açığı 3.358.534 lira olarak hesaplanmıştır. Sene sonunda adi bütçe gelirleri 18.107.244 lira, olağanüstü gelirler 1.329.572 lira, adi giderler 18.726.790 lira, olağanüstü giderler 550.061 lira olarak gerçekleştirmiştir.⁴⁷

45 Akar, *agt.*, s. 71-73.

46 Akar, *agt.*, s. 78; BOA., DH. MKT. 1610/62, 25 B 1306/27 Mart 1889.

47 Akar, *agt.*, s. 93-94; Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. BOA., DH. MKT. 1689/5, 20 Ca 1307/12 Ocak

1890/91 mali yılı bütçesi müzakerelerine bir önceki bütçenin uygulama fırsatı bulmasına sebep olan bürokratlar arasındaki mücadele damga vurmuştur. Sadaretin Agop Paşa'ya karşı olan olumsuz tutumu nedeniyle padişaha yapılan şikâyetler meşguliyetlere neden olmuştur. Maliye Nazırının bütçe komisyonu görüşmelerine katılmaması nedeniyle bütçenin hazırlanmasında gecikmeler yaşanması yanında Agop Paşa, 1888 senesi Ekim'inde yaptığı bir harcamayı Maliye Kontrol Komisyonuna bildirmemiş, komisyonun çalışmalarını sekteye uğratarak komisyonun dağılmasına neden olmuştur.

Maliye Kontrol Komisyonu, yolsuzluk nedeniyle görevden alınan Maliye Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'nın yaptığı usulsüzlükleri araştırmak amacıyla Agop Paşa'nın başkanlığında kurulmuştur. 13 Ekim 1888 tarihinde Padişah tarafından verilen emirle sürekli hale getirilmiş, ancak Maliye Nazırı Agop Paşa'nın iş birliği yapmaması, teslim edilmesi gereken evrakları geciktirmesi ve çeşitli zorluklar çıkarması nedeniyle sorunlar yaşanmıştır. Agop Paşa bazı mali işlerin ivedi yapılması gerektiği için komisyondan onay beklemenin olanaksızlığını anlatmış, hükûmet hak vermiştir.⁴⁸ Sadrazam Kamil Paşa 15 Mayıs 1890 tarihinde Maliye Kontrol Komisyonunun kapatılarak mali işlerden yalnızca Maliye Nezaretinin mesul olacağını padişaha ileterek komisyonu işlevsiz hale getirmiştir.⁴⁹

Padişah, Agop Paşa hakkındaki şikâyetler üzerine paşayı 7 Aralık 1889 tarihinde huzuruna çağırmıştır. Kendini savunan paşa bütçe dengesi için olabildiğince tasarruf yapılmasının ehemmiyetine dikkat çekmiştir.⁵⁰ Paşa, bu sene bütçesinin muvazenesi için Duyun-u Umumiye tahsisatı hariç diğer dairelerin tahsisatlarından %10, Heyet-i Ayan maaşlarının yarı oranında kesinti yapılması, memurlara her ne surette olursa olsun iki maaş verilmemesi, vilayetlerdeki muhacirin iskânı için merkezden memur gönderilmeyip, taşra memurları eliyle yapılması şeklinde on yedi maddelik bir öneriyi padişaha sunmuştur.⁵¹ Bâbîâlî tarafından yapılan değerlendirmelerin ardından Agop Paşa'nın önerilerinin çoğunluğu uygulanmıştır.⁵²

1890; BOA., DH. MKT. 1700/70, 2; 7 C 1307/18 Şubat 1890.

48 Bölükbaşı, *agt.*, s. 94;

49 Bölükbaşı, *agt.*, s. 92-95; BOA., Y. PRK. ML. 9/23, 03 B 1306/5 Mart 1889; BOA., Y. PRK. BŞK. 15/55, 13-08-1306/14 Nisan 1889; BOA., İ. DH. 1093/85691, 15 Za 1305/24 Temmuz 1888; BOA., Y. A. HUS. 229/50, 12 S 1307/08 Ekim 1889.

50 Akar, *agt.*, s. 95-96; Bayraktar, *agm.*, 2010, 72; BOA., Y.A. HUS. 231/7, 05 R 1307/29 Kasım 1889; BOA., Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) 45/55, 11 C 1307/02 Şubat 1890.

51 BOA., Y. EE. 10/40, 22 R 1307/16 Aralık 1889; BOA. Y. EE. 45/55.

52 Akar, *agt.*, s. 104.

1889/90 senesi bütçesi tasdik edilmesine rağmen tatbik edilememiş, alınan kararların bir dahaki bütçe döneminde uygulanarak yeni bütçe hazırlanırken dikkate alınması kararı verilmiştir.

Agop Paşa'nın Maliye Nazırlığı döneminde hazırlanan son bütçe 1890/91 senesi bütçesidir. Bu bütçede bir önceki sene yaşanan gecikmenin tekrarlanmaması için mart ayına kadar yetiştirilmesine çalışılmış, muvazene görüşmeleri 21 Ocak 1890 tarihinde yapılmıştır. Daha önceki bütçe görüşmelerinde olduğu gibi Agop Paşa'nın bütçe komisyonuna devam edememiştir. Bu nedenle denk bütçe hazırlanması imkânsız hale gelmiş, ordunun alacakları tazmin edilmedikçe askerlerin iâşesinde güçlükler yaşanabileceği meselesi tartışmalara neden olmuştur.⁵³ Meclis-i Vükelada yapılan tetkikler neticesinde maaş ödemelerinin vaktinde yapılabilmesi amacıyla 31 Mart 1890 tarihinde padişaha sunulmasının uygun olduğuna karar verilerek 3 Nisan 1890'de takdim edilmiştir. Bütçede memur ve diğer görevlilerin maaşlarında yapılan kesintiler ile savunmaya ağırlık verildiği görülmektedir. Ayrıca Bahriye, Nizamiye, Tophane bütçelerinde maaş dışında kalan harcamalarda kesinti yapılmıştır. Memur maaşlarının düşük olması ve sürekli olarak ödemelerin gecikmesi kesinti durumunda suiistimal yaşanabileceği düşüncesiyle mülki daireler haricindeki kalemlerde kesinti uygun görülmüştür. 10 Nisan 1890 tarihli bütçede dâhili borçlar ile harici borçların birleştirilmesi kararının alındığı da tespit edilmektedir.⁵⁴

1890/91 mali yılı bütçesine göre gelirler 17.767.424 lira, giderler 1.642.270 lirası olağanüstü, 18.285.016 lirası adi olmak üzere toplam 19.927.286 lira olarak öngörülmüştür. Olağanüstü bütçe açığı 1.642.270 lira olmak üzere toplam bütçe açığı 2.159.862 lira olarak beklenmektedir. Yılsonunda adi bütçe geliri 16.720.433 lira, olağanüstü bütçe geliri 2.227.935 lira olurken adi bütçe gideri 18.358.018, olağanüstü bütçe gideri 702.460 lira olmuştur.⁵⁵

2. Agop Kazazyan Paşa'nın Osmanlı Bürokrasisindeki Yeri ve Devlet Adamlığı

Agop Paşa, şehzadeliğinde tanıştığı II. Abdülhamid'in 11 yıl boyunca Hazine-i Hassa Nazırlığını yaparak şahsi hazinesini yönetmiştir. II. Abdülhamid, sadakati ve iktisadi yetenekleri dolayısıyla devletin hazinesini de Agop Paşa'ya emanet ederek Maliye Nazırlığına getirmiştir. Agop Paşa ile padi-

53 BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 109/4677, 29 Ca 1307/21 Ocak 1890; BOA. Y.A. HUS. 234/46, 18 B 1307/10 Mart 1890; BOA., İ. DH. 1123/87787, 28 C 1306/01 Mart 1889.

54 BOA. İ. MMS. 134/5742, 19 Ş 1307/10 Nisan 1890; Akar, *age.*, s. 105-106.

55 Akar, *agt.*, s. 114.

şahın ilişkilerinin en sıcak olduğu dönem son maliye nazırlığı sırasındadır. Sadrazam Kamil Paşa ile Maliye Nazırı Agop Paşa arasında yaşanan çekişmede Padişah, Agop Paşa'yı desteklemiş, iktisadi çalışmalarında serbest bırakmıştır. Hatta hastalığı nedeniyle görevinden çekilmek isteyen paşanın yerine ehil birini bulana kadar istifasına müsaade etmeyeceğini bildirmiştir. Bu durum Agop Paşa'ya olan güvenin göstergesidir. Maliye Nazırlığı sırasında yerli ve yabancı uzmanlarla çalışarak program dahilinde nezareti düzenlemiştir. Liyakatsiz memurları görevden almış, maaş ödemelerini düzene sokmuş, suiistimallerin önüne geçmeye çalışmış, mali açıkları kapayabilmek için tasarruf tedbirleri almıştır.⁵⁶

Yüksek eğitim görmemiş olan Agop Paşa, kendisini sevmeyenler tarafından cahillikle itham edilmektedir. Çünkü bu kişiler paşayı eleştirecek başka bir yönünü bulamamaktadırlar. Gerçekten de paşa, yüksek öğrenim görmemiştir, ancak matematik zekâsı ve iş disipliniyle her zaman kendini gösteren başarılı biridir. Çağdaş yöntemleri takip eden ve uygulayan biri olarak Osmanlı bürokratik yapısının klasikten modern döneme geçiş sürecinde öncü devlet adamlarından biri olmuştur.⁵⁷

1890 senesinde Ermeni meselesinin ilk ciddi eylemleri gerçekleştirilmiştir. Özellikle Rusya'nın desteğiyle teşkilatlanan Ermeni komitacılar Erzurum ve Kumkapı olaylarını çıkarmışlar, yüksek mevkideki Ermeni devlet adamlarını kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. II. Abdülhamid'e sadakati ve devletçi kimliği ile tanınan Agop Paşa da Ermeni militanların komplolarına maruz kalmış, istemese de olayların içine çekilmeye çalışılmıştır. 29 Kasım 1890 tarihinde Agop Paşa'nın öncülüğünde devlete sadık Ermeni bürokratları Osmanlı Devleti'ne ve Padişaha olan sadakatlerini ve bağlılıklarını bildiren bir arzuhal sunmuşlardır.⁵⁸

Agop Paşa, Maliye nazırlığı esnasında pek çok nişan ve madalya ile taltif edilmiştir. Paşaya 1887 senesi şubatında Papalık tarafından Saint Gregoire nişanı verilmiştir.⁵⁹ 8 Ekim 1889 tarihinde Rusya Devleti'nce birinci rütbe Saint Stanislaus nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁶⁰ 1889 senesi Kasım ayında Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden Alman İmparatoru İkinci Wilhelm tarafın-

56 Pakalın, *age.*, s. 45; Dadyan, *age.*, s. 313-317.

57 Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 222.

58 Yeşiltepe Turşucu, *agt.*, s. 203-206; BOA. Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.) 18/13.

59 BOA., Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 530/83, 21 Şubat 1887.

60 BOA., İrade Hariciye (İ. HR.) 315/20215, 12 S 1307/08 Ekim 1889.

dan verilen devlet nişanlarından biri Maliye Nazırı Agop Paşa'yadır.⁶¹ Agop Paşa, 25 Mayıs 1890'da padişah tarafından gümüş ve altın imtiyaz nişanıyla onurlandırılmıştır.⁶²

Agop Paşa, 20 Eylül 1891 tarihinde 58 yaşında iken II. Abdülhamid tarafından hediye edilen atla Yeniköy'de gezinti yaptığı sırada atın ürkmesi sonucunda düşerek vefat etmiştir. Çok sevdiği paşanın vefatıyla derin bir üzüntü yaşayan II. Abdülhamid, Agop Paşa'nın validesi Nikdar Hanım'a taziyelerini sunmuştur. Nikdar Hanım, taziyeden duyduğu memnuniyeti "Bir Agop'um öldüyse bir oğlum sağdır. Allah uzun ömürler versin, müteessir olmasınlar, kazaya rızadan başka elden ne gelir" sözleriyle dile getirmiştir.⁶³

Sonuç

Çalışmanın en mühim bulgularından ilki, II. Abdülhamid'in ayrılıkçı Ermeni eylemlerinin başladığı bir dönemde Agop Kazazyan Paşa'ya önemli iki nezaret olan Hazine-i Hassa ve Maliye Nezaretini emanet etmesinin liyakate önem verdiğinin ve ayrımcılık yapmadığının bir göstergesi olduğudur. Ayrıca Agop Paşa'nın Ermeni ve gayrimüslim kimliğinin devlet görevlerine getirilmesinde ve yükselmesinde engel teşkil etmemesi, kendisinden din değiştirmesi beklenmemesi dikkat çekicidir. Devletin en kritik görevlerinden biri olan Maliye Nazırlığına getirilen bir azınlık mensubunun aldığı batılı tarzdaki radikal iktisadi kararların sonuna kadar onayladığı ve padişahın her türlü eleştiriye karşı Agop Paşa'nın arkasında durduğu görülmektedir. Ayrıca Ermeni terör olaylarının dışında kalan, Osmanlı kimliği ile hareket eden bir azınlık mensubunun kendisine yönelik tehdit ve baskılara karşın Osmanlı Devleti'ne ve padişaha sadakatle hizmet ettiği gerçeğine ulaşılmaktadır. Yaşamı ve icraatlarından anlaşıldığına göre Agop Kazazyan, kendisini bir Osmanlı vatandaşı olarak görmekte ve bu hissiyatla devletine hizmet etmektedir.

Çalışmada ortaya konulan bir diğer çıkarım ise gayrimüslim bir bürokrat olan Agop Kazazyan'ın devletçi yönünün ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda Agop Paşa'nın görevi boyunca gelirlerin kanunlar çerçevesinde toplanması ve kullanılması, israfın engellenmesi, gereksiz memuriyetlerin kaldırılması, ihtiyaç durumunda kalemler arasında memur değişimi ile kayıtların vaktinde ve muntazam tutulmasına dair tedbirler alınmasına önem verdiği görülmek-

61 BOA., HR. TO. 293/82, 28 Eylül 1889; BOA. İ. DH. 1174/91828. 10 Ş 1307/01 Nisan 1890.

62 Dadyan, *age.*, s. 315; Pakalın, *age.*, s. 49.

63 Dadyan, *age.*, s. 316; Bayraktar, *agm.*, s. 82-83, Pakalın, *age.*, s. 48.

tedir. Agop Kazazyan, devleti mali buhrandan kurtulmak için sıkı tasarruf tedbirleri almış, maaş ödemelerini düzene sokmaya çalışmıştır. Ayrıca devleti zarara uğratmamak adına iki nazırlık maaşı almanın tasarruf tedbirlerine uygun olmadığını beyan ederek birinin iptal ettirmiştir. Liberal bir iktisat anlayışı ile denk bütçe programı uygulamış, bütçe açıklarını yeni borçlanmalar ile değil, gelirleri artırma ve masrafları azaltma yoluyla kapatılmasına çabalamıştır. Yapılan istikrazlarda devletin menfaatine olacak düşük faizli ve itfa tarihi uzun anlaşmalara imza atmıştır. Teşkilatçı ve yenilikçi bir bürokrat olarak, devlete faydası olacağı düşündüğü icraatlarını çekinmeden gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak; Osmanlı Devleti'nin büyük bir değişim ve dönüşüm içinde olduğu 19. yüzyılın son çeyreği ve II. Abdülhamid iktidarının ilk 15 yılına iz bırakan bir isim olan Agop Kazazyan, gayrimüslim kimliğine rağmen Türk İktisat Tarihi'nde önemli bir yere sahiptir.

Kaynaklar

- “Türkiye’nin Mali Tarihçesi”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2018 S. 15.
- Açba, Sait, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon 1995.
- Ağar, Serkan, “Geçmişten Bugüne Mali İdare”, *TBB Dergisi*, S. 73, 2007.
- Akar, Şevket Kamil, *1876-1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Autheman, Andre, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.
- Bayraktar, Kaya, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 58, 2010.
- Blaisdell, D. C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi “Duyun-umumiye”*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- Çakıcı, Mustafa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Çakır, Coşkun, *Bir Mali Islahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tablil ve Tenkidi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri) (1885-1909)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara 2000.

İnan, Nurkut, “Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C 22-23, S. 1-4, 1965-1966.

Kıray, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2008.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınevi, İstanbul 1999.

Kütükoğlu, Mübühâ, *Baltalimanına Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Mehmet Süreyya, *Sicili-i Osmani*, C 6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Memiş, Nevin, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

Nakiboğlu, Aslıhan, “19. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezâretinin Kurulması”, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, C 5, S. 2, 2012.

Özçelik, Özer, “1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne Osmanlı Ekonomisi”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014 Bildiriler*, C 2, 2014.

Özdemir, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, C 4, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara 1977.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Parvus Efendi, *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2011.

Şenözen, Vasfi, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

Tokgöz, Erdinç, "19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 18, 2000.

Yeniay, İsmail Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, Ekin Basımevi, İstanbul 1964.

Yeşiltepe Turşucu, Elif, *II. Abdülhamit'in Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1839-1891)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 1675/74, 1610/62, 1689/5, 1700/70.
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 530/83, 293/82, 478/31.

Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ.) 65/22.

İrade Dahiliye (İ. DH.) 962/76042, 1012/79900, 1020/80445, 1093/85691, 1123/87787, 1174/91828, 1220/95557, 1295/102286.

İrade Dosya Usulü (İ. DÜİT) 190/53.

İrade Hariciye (İ. HR.) 315/20215.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.) 109/4677, 134/5742.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 16/4, 38/61.

Şura-yı Devlet (ŞD) 914/20.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.) 18/13.

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.) 11/44, 14/10, 15/55.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) 45/55, 10/40.

Yıldız Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH.) 20/14.

Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS.) 183/37, 191/12, 191/14, 191/37, 191/55, 191/9, 191/91, 197/147, 229/50, 191/12, 191/55, 191/1, 231/7, 234/46.

Yıldız Maliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ML.) 9/30, 11/62, 9/23.

Yıldız Tarihlat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), 10/32, 12/14.